

КНИЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ

ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ: ОНОВЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЧЕРЕЗ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

*Науки такі, якими їх роблять.
Ульріх Бек*

Сучасний кризовий стан економічної теорії, а також і суспільства, що будувалося переважно за схемами неокласиків і економіксу, спонукає науковців, котрі всією душею вболівають за розвиток економічної науки, не просто аналізувати причини нинішнього подовження і поглиблення кризи, але, що найбільш є цінним, обґрунтувати своє бачення виходу з неї, перш за все через докорінне оновлення методології наукових досліджень. Неокласична економічна теорія реально довела свою безвихідь, а тому уже досить тривалий час піддається доказовій нищівній критиці з боку тих економістів, котрі ще не розучилися мислити і добре усвідомили нереалістичність її висхідних постулатів, глибоку прірву між її висновками і прогнозами та господарською дійсністю.

У цій ситуації радісною і важливою подією для економістів-науковців, а також і викладачів економічної теорії став вихід у світ монографії проректора Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, завідувача кафедри історії економічних вчень та економічної історії Сергія Васильовича Степаненка «Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології)¹, що присвячена пошуку та обґрунтуванню фундаментальних положень, котрі мають виконати роль об'єднавчого начала широкого кола проблем інституціоналізму. Така мета проведеного дослідження важлива з огляду на те, що, як вказує автор у Вступі, з одного боку, «інституціоналізм, що позиціонує себе як альтернативний мейнстріму напрям розвитку економічної теорії, являє собою сукупність часткових знань (окремих теорій), мало пов'язаних між собою в цілісну систему, через що його не можна вважати цілісною економічною теорією», а з іншого боку, «назріла нагальна потреба в зміні наукової парадигми економічних досліджень, у переході до нової керівної ідеї, загальних та притаманних лише окремим науковим дисциплінам принципів аналізу дійсності, урахуванні ряду важливих чинників, від яких раніше абстрагувалися» (с. 5). Перш за все це стосується нагальної необхідності застосування принципів і підходів системно-синергетичного наукового дослідження, переосмислення положень нині домінуючої класичної парадигми Декарта-Ньютона через використання цивілізаційної парадигми дослідження суспільних процесів у аналізі економічних систем. При цьому у монографії акцентується увага на центральній проблемі методології інституціональної економічної теорії – побудові логічної, внутрішньо не суперечливої системи взаємопов'язаних економічних знань, які адекватно відображають усі аспекти економічних процесів: «Лише встановлення зв'язків між основними положеннями інституціоналізму, розкриття їх взаємозв'язку з практикою, подолання частковості знань дасть можливість йому утвердитися як більш точній і практично орієнтованій теоретичній системі економічних знань» (с. 7).

¹ Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – 312 с.

Монографія складається з двох частин: перша присвячено цивілізаційному аналізу природи економічних систем (розділи: цивілізаційна парадигма економічної сфери суспільства; інституціональні засади власності на ресурси; цивілізаційні виміри економічних систем); у другій частині розкривається організація процесів функціонування ринкових економічних систем (розділи: методологічні засади організації економічної системи; суб'єкти ринкової економічної системи; інститути в процесі організації економічних систем). Така структура монографії є логічною і цілком сприяє досягненню мети, поставленої автором.

Представлене дослідження є результатами всебічного глибокого методологічного осмислення сучасних реальних економічних проблем в аспекті наповнення змістовністю інституціональної теорії, котрого так не вистачає багатьом нинішнім вітчизняним «інституціоналістам». Детальне ознайомлення з поглядами і науковими аргументами С. В. Степаненка, його баченням шляхів методологічного оновлення економічної теорії свідчить про величезну науково-осмислювальну багаторічну напружену роботу вченого, засновану на міждисциплінарному аналізі досить складної та багаторівневої господарської реальності, що швидко змінюється на межі століть. При цьому доказовість основних наукових положень є фундаментальною як у історичному аспекті (від характеристик устроїв первісних суспільств до економіки знань), так і у світлі парадигмальної зміни людських знань, про що свідчить системно-синергетичний формат осмислення як сучасного стану економічної науки, так і безпосередньо господарської практики. Свій вагомий вклад у розвиток методології економічних досліджень автор оцінює досить скромно, коли вказує на певну незавершеність своєї праці, відкритість для подальшого уточнення позицій і положень, майбутній розвиток викладених ним ідей.

Висока теоретико-методологічна цінність монографії С.В. Степаненка полягає у тому, що в ній не лише по новому вирішуються найбільш актуальні проблеми методологічного оновлення економічної теорії у світлі інституціонального аналізу, але вона «втягує», запрошує читача до активної мислєдіяльності щодо нового бачення немов би і відомих проблем, стимулює до наукового пошуку і вироблення нових смислів, значно розширює горизонт наукового бачення і розуміння реальних економічних явищ і процесів.

Монографія насичена новими поглядами і науковими положеннями, багатьма нюансами, котрі автор виокремлює у своєму баченні, як здається, добре відомих речей, що й спонукає ще раз до переосмислення свого (читача) розуміння тих чи інших явищ, викликає певне задоволення, якщо підтверджуються твої здогадки чи гіпотези, а в окремих місцях і деякий жаль, особливо тоді, коли автор свідомо ставить обмеження своїм роздумам.

Звичайно, що хотілося б розкрити усі наукові здобутки автора монографії, але у невеликій рецензії це просто неможливо. Тому зупинюся на найбільш значимих, на мій погляд, положеннях.

По-перше, це застосування цивілізаційного підходу при аналізі природи економічних систем. Його застосування «передбачає дослідження провідної ролі людини, утвердження в її рисах та діяльності суспільного начала, а людиноцентричність стає вихідним моментом цивілізаційної парадигми» (с. 39). При цьому головна перевага цивілізаційного аналізу зводиться до визначальної ролі духовно-культурних цінностей у становленні людини і людській діяльності. «Духовність, - пише автор, - зовсім не зводиться до релігійності людини і, тим більше, не може протиставлятися природній тілесності. Її сутність значно глибша... Дух – це устремління до цінностей, вироблених людством у процесі практичної діяльності та досвіду життя, цінностей, що є бажаними і придатними для суспільного життя людей. Духовність пов'язана з подоланням природної і суспільної (від інших людей) залежності, утвердженням свободи людини, яка є основою творчої діяльності та саморозвитку індивіда» (с. 47).

Людина є трипостасевою істотою – біо-соціо-духовною, а тому й аналізувати її роль, діяльність, призначення, самореалізацію через творчість неможливо у форматі тих теорій чи парадигм, котрі виключають із процесу дослідження духовну іпостась людини. Роль

цивілізаційного підходу, на мій погляд, зводиться до відображення того факту, що для цілісного розвитку цивілізації потрібні Великі проекти і велика Культура, які є самоцінними духовно-фундаментальними ідеями-основами такого розвитку. Все ж інше носить службово-підкорений, функціональний характер і ні при яких умовах не може забезпечити саме цілісний розвиток суспільства, як і всебічний розвиток людини. Тому реалізація цивілізаційного підходу в науковому дослідженні й повинна зводитися до розкриття фундаментальної ролі цінностей Культури, яка є реалізацією Великих проектів людства.

З іншого боку, духовність проявляється і реалізується через людську свідомість, а тому значний інтерес викликають роздуми автора монографії про свідомість та її роль у двоїстій природі організації економічної системи (с. 173-204 та ін). При цьому наголошується, що «організаційний підхід до економічної системи вимагає суттєвих змін у моделях людини, що використовуються сучасною економічною наукою. Нова модель людини має бути підпорядкована не лише цілям пізнання логіки побудови економічної системи, а й розкриттю пізнавальної та предметно-перетворювальної діяльності людей. У ній повинна знайти своє місце суспільна свідомість, яка суттєво впливає на організацію діяльності людей зі створення матеріальних благ та послуг. При цьому потребує уточнення зміст індивідуальної свідомості, вивчення форм яких вона набуває під впливом цілісності економічної системи» (с. 193-194). З свідомістю автор пов'язує й предмет економічної науки: «Свідома організація взаємодії економічних суб'єктів, що здійснюється під впливом суспільної залежності, і є предметом економічної науки» (с. 191). Тому і «економічна освіта має бути переорієнтована на оволодіння знаннями про свідому організацію економічних процесів, на засвоєння системи менеджменту» (с. 192). Ці положення є ще більш актуальними у зв'язку з тим, що в економіці знань і у освітньому суспільстві свідомість стає новим предметом праці, а це докорінно змінює координати економіко-теоретичних досліджень.

По-друге, обґрунтування необхідності трансформації принципу методологічного індивідуалізму («однозначного та вичерпного його визначення не існує досі») до принципу суб'єктності. «Перспективність моделі людини, побудованої на принципах суб'єктності, дає змогу охопити економічні процеси, що відбуваються на основі позаринкового обміну, коли досягнення еквівалентності у зв'язках між людьми неможливе і не є головним. Такі процеси, як правило, не мають конкретного виразу і пов'язані з новими знаннями та їх поширенням, соціальною спрямованістю тощо. Економіка сучасних суспільств втягує дедалі більше факторів, вартісна оцінка яких має ірраціональний характер. Господарські системи скандинавських країн, Австрії, Німеччини та багатьох інших держав мають чітку орієнтацію на отримання соціального ефекту, а не економічної вигоди окремих суб'єктів. Принципи суб'єктності дають можливість глибше пізнати механізми, що діють у соціально орієнтованих економічних системах» (с. 204-205). Завдяки введенню принципу суб'єктності можна більш реально оцінити дії та залежність людей від суспільства, яке вони утворили, встановити пріоритет спільних цілей економічної системи і виявити вплив з боку цілісності системи на окремих економічних індивідів, бо «статусу економічних суб'єктів вони набувають лише тоді, коли долається абсолютизація його власних цілей, а діяльність обумовлюється досягненням взаємоузгоджених цілей» (с. 206). Важливо, що принцип суб'єктності реалізує практичну орієнтованість економічної науки, спрямований на подолання відокремленості теорії від практики.

Суб'єктний підхід, як доводить С.В. Степаненко, переносить акценти із результатів діяльності людей та отримання ними доходів на самих індивідів, їхні суспільні риси, мотиви діяльності. Тут важливо те, що економічні результати людської діяльності визначаються саме рівнем суспільної зрілості індивідів та суспільними умовами їх діяльності, тобто люди розглядаються більш широко і всебічно у господарській сфері суспільства. «Вони є не лише носіями робочої сили, а й свідомими учасниками економічних процесів, що володіють різними професійними компетенціями, особистими цілями, світоглядністю тощо» (с. 210). Такий підхід до людини є протилежним атомістичному розгляду економічних індивідів, а поняття економічного суб'єкта поєднує, як підкреслює автор монографії, принаймні три

важливі складові: характеристики, притаманні відносно відокремленому індивіду; суспільні риси, що відображають його суспільну залежність у господарській сфері; суспільні умови, необхідні для його активної дії (с. 211). Звідси витікає два, на мій погляд, дуже важливих моменти: по-перше, формування індивідуальних цілей економічних суб'єктів проходить з урахуванням позицій партнерів і є результатом свідомої їх реакції на особливості та зміни у зовнішньому середовищі (с. 222); по-друге, узгодження дій економічних суб'єктів протікає через свідому координацію економічних процесів шляхом планового проходження економічних процесів, формування прогнозу та стратегій поведінки, для чого виникають різного масштабу і різних форм економічні організації, що в певний спосіб об'єднують дії економічних суб'єктів (с. 223, 224). Тобто, по суті, мова йде про широке соціальне партнерство економічних суб'єктів.

По-третє, положення про динамізм економічної системи, які ще раз піддають справедливій критиці принцип методологічного індивідуалізму («дії автономно існуючого суб'єкта, обмежені колом лише власних потреб та інтересів, являють собою рух на місці... таку діяльність важко назвати суспільною через те, що вона не враховує взаємозалежності і взаємообміну з суспільством. Це є статичний рух атомізованих індивідів» (с. 262)), а також обґрунтовують необхідність введення у економічний аналіз понять сили, енергії, монади, поля, що сприяє новому розумінню таких звичних категорій як потреба, інтерес, мотив, активність, економічний розвиток.

По-четверте, визначення змісту і ознак економічних інститутів та їх ролі у реалізації головної мети економічної системи. Автор обґрунтовує методологічні положення про те, що «в економічних інститутах втілюється необхідність (причина) діяльності та суспільні форми її реалізації, тому у відриві від самої діяльності (в абстракції) інститути втрачають будь-який сенс»; «економічні інститути містять у собі суспільні форми (інституції), що є каналами реалізації активності економічних суб'єктів» (с. 283); «є достатні підстави для розгляду економічних інститутів як своєрідного силового поля, в якому дістають можливість реалізуватися всі аспекти процесу взаємодії економічних суб'єктів» (с. 284); «єдиним правильним шляхом є виведення поняття економічного інституту із процесу економічної взаємодії, коли в його обґрунтуванні знаходять своє відображення всі значимі умови виникнення і відтворення цього процесу. Дефініція економічних інститутів має не передувати аналізу функціонування економічних систем, а з'явитися в результаті дослідження закономірностей цього процесу» (с. 285) та ін. Автор дає кілька визначень економічних інститутів, які підсумовує визначенням їх сутності: «Сутність економічних інститутів пов'язана з відображенням суспільних умов, необхідних для проходження процесів економічної взаємодії на різних рівнях економічної системи» (с. 290) та формулює їх ознаки: «По-перше, у кожному інституті міститься інформація стосовно того, які суб'єкти беруть участь у процесі економічної взаємодії; їх статус (за правами власності на ресурси) та сфера (напрямок) взаємодії, зумовлена поділом праці (фінансова, торговельна, соціально-трудова, виробнича). По-друге, вказівка на економічний центр, що є організатором взаємодії і, відповідно, формує економічні інститути (держава, відповідні адміністрації різноманітних економічних організацій, глава домогосподарства тощо). По-третє, особливості дії рушійних сил процесу економічної взаємодії, сукупність мотивів і стимулів активності її учасників. По-четверте, способи та форми узгодження дій економічних суб'єктів, якою мірою воно здійснюється – свідомо чи стихійно, контрольовано чи безконтрольно з боку економічного центру» (с. 291). Економічні інститути автором визначаються «як свідомо створені (економічним центром) умови для проходження процесу економічної взаємодії у відповідних секторах (підсистемах) економічної системи, що направлені на забезпечення її цілісності, формування економічних суб'єктів, мотивів та стимулів їх активності, узгодження спільних цілей та упорядкування дій щодо їх досягнення» (с. 294). Правда у цьому плані все ж виникає запитання, чим економічні інститути відрізняються від норм, які автор визначає «як свідомо встановлені та гарантовані силою верховної влади суспільні умови взаємодії економічних суб'єктів» (с. 149)?

Перед економічною наукою постає вкрай складна проблема класифікації економічних інститутів, яка реалізовується у монографії на основі критеріїв, котрі представляють «щонайменше три ключові аспекти (різні сторони) процесу економічної взаємодії: структурні рівні системних утворень, на яких проходять процеси взаємодії; функції, що реалізуються на цих рівнях; характер взаємозв'язків, які відбуваються в процесі взаємодії» (с. 294). Автор чітко розрізняє економічні інститути та економічні інституції. В останніх він вбачає не тільки конкретизацію ознак чи сторін взаємодії, але й свідомо сформовані на основі отриманих знань засоби практичної діяльності людей з організації процесу взаємодії та акцентує особливу увагу на здатності відображення в економічних інституціях гармонії індивідуальних і суспільних інтересів (с. 298).

Наприкінці монографії С.В. Степаненко оцінює її як вступ до інституціональної економічної теорії і вказує на необхідність подальших наукових кроків в напрямі розвитку методологічних засад інституціоналізму, що мають бути направлені на створення системи теоретичних положень, що склали б його зміст («жорстке ядро» інституціоналізму). В цьому плані акцентується увага на тім, що «при створенні системи наукових понять і категорій інституціональної економічної теорії важливо не випустити з уваги наявність у них якісно нових рис (характеристик). Мова йде про їх здатність відображати свідому діяльність людей та динамізм економічних процесів... Урахування чинника свідомості в діяльності економічних суб'єктів передбачає розгляд економічних процесів у рамках системи менеджменту. Тому особливого значення для розвитку інституціоналізму набуває наукове вироблення теоретичних положень системи менеджменту» (с. 300).

Ще раз хочу наголосити на тому, що виділені вище моменти є лише частиною тих нових положень, якими так щедро насичена монографія. Разом з тим деякі роздуми автора мають дискусійний характер, наприклад, визначення місії економічної системи – створення благ і послуг для задоволення матеріальних (лише? – Г. З.) потреб суспільства (с. 144), а також і визначення самої економічної системи через створення і споживання матеріальних благ і послуг (с. 156); твердження про те, що організація суспільства та його підсистем спирається на досконаліші способи адаптації до змін внутрішніх і зовнішніх умов, ніж системні об'єкти живої природи (с. 174); або ж однобоке твердження про особливу значимість Західнохристиянської цивілізації щодо створення умов динамізму і всеохопності цивілізаційного розвитку (с. 49-50), особливо якщо на це подивитися в аспекті сучасної системної господарської, перш за все фінансово-економічної кризи, коріння якої знаходиться саме у системі цінностей вказаної цивілізації, які вона намагається насаджувати всьому світу через реалізацію неоліберального сценарію соціал-дарвіністської глобалізації. Як тут не пригадати слова О.С. Панаріна про те, що «західне християнство задало програму відчуження животворящого космосу – заміни його мертвою, механістичною матерією, яка хоча й не противиться більш раціоналістичним процедурам класифікації, уніфікації та технологізації, але зате й не надихає, не аффіцирує, не живить нас енергією дару і натхнення»².

Хочу також звернути увагу на деяке, на мій погляд, перебільшення значення менеджменту для суспільного розвитку. Справа у тому, що значення менеджменту актуальне для рівня функціонування окремого саме економічного суб'єкта, який ставить за мету досягнення прибутку. Менеджер – це той агент, функціональним завданням якого є підкорення організації досягненню цієї мети, тобто він повністю функціонує в межах економічної сфери, є представником і провідником економічної влади, а тому уже за визначенням відсікає все, що заважає комерційним цілям і не націлене на прибуток. Тому необхідно чітко встановити міру втручання системи менеджменту у суспільний розвиток. Це можна зробити, якщо менеджмент оцінювати з точки зору цивілізаційного підходу, у якому цінності та мотиви розвитку Культури визначають усі інші функціонального характеру дії. Недотримання міри у визначенні ролі менеджменту зводить нанівець не лише прагнення до

² Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. – М., 2003. – С. 130.

використання цивілізаційного підходу у теоретичному дослідженні, але й обертається реальними небезпеками, ризиками і катастрофами, про що свідчить сучасна світова фінансово-економічна криза, коріння якої лежить у духовній кризі. В цілому ж світова системна криза є результатом використання силового менеджменту як політики досягнення американської вищості³. На жаль, введені автором поняття «інститут прибутку» та «інститут соціального ефекту» (с. 297) не отримали змістовного опису, а саме вони, на мій погляд, могли б сприяти визначенню міри використання менеджменту як у практиці, так і вивчення у системі економічної освіти.

Проаналізувавши змістовне викладення теоретико-методологічних положень у монографії, що спираються на нові авторські уявлення про визначення і роль економічних інститутів у економічних системах, приходиш до обґрунтованого висновку про те, що інституціональна теорія – це обслуговуюча теорія, яка має своїм предметом вивчення суспільних умов взаємодії економічних суб'єктів. Наголос робиться саме на умовах взаємодії економічних суб'єктів, а не на самій творчості людини як процесі її сутнісно-природної самореалізації. Тому інституціональна теорія не в змозі «дорости» в рамках свого предмету до розуміння економіки як засобу саморозвитку людини. Вона зосереджує увагу все ж на економічних суб'єктах, тобто сповідує суто функціональний підхід до людини, хоча й використовує гасло антропоцентричності та намагається проводити аналіз на основі методології цивілізаційного підходу.

Звичайно, що й у використанні цих теоретичних положень-конструкцій уже проявляється рух вперед у царині економічної теорії, бо вони певним чином переорієнтовують напрями наукового осмислення господарської реальності, збагачують це осмислення розширенням формату економічного аналізу за рахунок введення в нього духовно-культурних цінностей, свідомості, соціалізації, але все ж таки від цього інституціональна теорія не стає теорією, спрямованою на вивчення людини як центра перспективи і як центра конструювання універсуму (П. Тейяр де Шарден). Тому вона й у практичній площині не «дотягує» до вирішення нагального завдання, яке нобелівський лауреат Моріс Алле сформулював так: «Економіка повинна служити людині, а не людина служити економіці».

З іншого боку, слід враховувати й те, що зараз економіка -- уже лише складова соціальної сфери. Якщо інституціоналізм вивчає суспільні умови взаємодії суб'єктів, то він наближається в певній мірі до усвідомлення цієї нової реальності. Проте все ж таки не слід забувати, що соціальність, соціалізація економіки є лише перехідною пазубиною до духовної економіки як вищої її форми, котра знімає саме поняття економіки і співпадає з господарством як сферою цілісної життєдіяльності людини, як з Культурою. Тому й вихід з кризового стану сучасної економічної науки доцільно шукати не в тому полі теоретичного мислення, яке привело її до кризи, а у більш широкому форматі метатеорії та метаметодології, якою сьогодні стає філософія господарства.

Ці міркування не слід сприймати як якийсь докір автору монографії. Він свідомо задав рамки свого дослідження інституціональною економічною теорією і йому успішно вдалося у представленій монографії наростити знання у розвитку методології інституціонального аналізу економічних систем, провести певне наближення інституціональної теорії до економічної практики.

Оцінювати монографію можна й у іншій площині: високі ерудиція автора і рівень системної науково-методологічної освіти та знань, широчезний охват змістовного розкриття майже усіх основних економічних явищ і процесів, трактовок економічних категорій дозволяє кваліфікувати представлену працю як актуальну мініенциклопедію сучасної економічної науки, що виходить за межі ідеологічних догм економізму.

³ Див.: Сорос Джордж. Мыйный пузырь американского превосходства. На что следует направить американскую мощь. – М., 2004.

Все це й сприяє тому, що монографія С.В. Степаненка викликає великий інтерес і є значним кроком у змістовному розвитку інституціоналізму як окремої течії сучасної економічної теорії. Вона «підштовхує» до пошуку нових смислів економічних явищ і процесів, відкриває нове більш широке поле економічного бачення і знання, а тому повинна стати своєрідною настільною книгою для тих, хто цікавиться найкращими досягненнями інституціональної економічної теорії, її роллю у сучасному пізнанні економічної реальності.

*Г.В. Задорожний,
доктор економічних наук, професор*